

Grossman, E. (2009) Blaski i cienie globalizacji, czyli problemy polonistyki w badaniach komparatystycznych. *Teksty Drugie*(6), pp. 66-78.

Copyright © 2009 Polska Akademia Nauk, Instytut Badan Literackich

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge

Content must not be changed in any way or reproduced in any format or medium without the formal permission of the copyright holder(s)

<http://eprints.gla.ac.uk/43926/>

Deposited on: 09 April 2015

Enlighten – Research publications by members of the University of Glasgow
<http://eprints.gla.ac.uk>

Blaski i cienie globalizacji, czyli problemy polonistyki w badaniach
komparatystycznych.
Przyczynek do dalszych badań*.

Elwira M. Grossman
University of Glasgow

Procesy globalizacyjne ogarniają dziś swym zasięgiem nie tylko ekonomię, politykę, ekologię i nauki społeczne, ale także mają wpływ na liczne dyskursy rozwijające się w ramach szeroko pojętej humanistyki. Fakt to obecnie znany i niepodważalny, a badacze tacy jak Arjun Appadurai, Zygmunt Bauman, James Clifford, Frederic Jameson i Masao Miyoshi, Manfred B. Steger, John Tomlinson, a także inni wnieśli wiele odkrywczych obserwacji na temat procesów globalizacyjnych, dotyczących zmian kulturowych i językowych w różnych rejonach świata.

Pod koniec lat 90-ych w amerykańskich publikacjach dotyczących literatury komparatystycznej termin *globalizacja* w dużym stopniu zastępowane dotychczas takie zwroty jak wielokulturowość, wieloetniczność, wielonarodowość.¹ Ostatnio coraz częściej zaczyna używać się tych terminów wymiennie, ale trudno na obecnym etapie dociec, czy dzieje się tak dlatego, że udoskonalono narzędzia badawcze, czy też raczej dlatego, że ujednoczono obszar badań.

Po roku 2000 fala intrygujących dyskusji na łamach amerykańskich pism akademickich zainicjowała wyjątkowe pytanie: Jak dalece procesy globalizacyjne znajdują odbicie w ramach studiów literaturoznawczych (oraz kulturoznawczych) i jakie jest ich znaczenie dla praktyki badawczej? Różnorodne opinie na ten temat pojawiły się m. in. w *PMLA*, *The South Atlantic Quarterly*, *Common Knowledge*, *Journal of Postcolonial Writing* i *Postcolonial Text* oraz *Comparative Literature Studies*. Styczeniowy numer *PMLA* z roku 2001 uściślił to ogólne zagadnienie, postulując rozwinięcie dyskusji wokół następujących pytań (1) w jakim stopniu tendencje globalizacyjne przyczyniły się do zmiany oblicza studiów literaturoznawczych zarówno epoki współczesnej, jak i wcześniejszych okresów

* Pragnę podziękować wszystkim uczestnikom dyskusji jaka wywiązała się po moim referacie na IV Kongresie Polonistyki Zagranicznej w Krakowie za pytania, wnikliwe uwagi i sugestie, które umożliwiły mi dalsze przemyślenia i wzbogaciły obserwacje w niniejszej wersji artykułu.

¹ Zwiadczyć o tym chociażby tytuły dwóch ostatnich raportów o stanie amerykańskiej komparatystyki. Por. *Literatura porównawcza w epoce wielokulturowości* (*Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, 1995) pod red. C. Bernheimer'a i *Literatura porównawcza w epoce globalizacji* (*Comparative Literature in an*

historycznych? (2) Jakie nowe tematy, zagadnienia i problemy wniosły one do badań, a jakie zostawiły poza refleksję badawczą? (3) Jak tendencje globalizujące badania literackie są wspomagane, podważane lub wręcz zwalczane, czy też uniemożliwiane przez poszczególne ujęcia metodologiczne? (4) Jak wpłynęły one na rekonceptualizację związków literatury z innymi dziedzinami artystycznej ekspresji, takimi jak media, film, fotografia, telewizja i internet? To tylko cztery z ośmiu postawionych przez Giles'a Gunn'a pytań otwierających zbiór artykułów opublikowanych w tym numerze.²

Zacytowałam powyższe pytania, aby przedstawić w dużym skrócie zakres refleksji literaturoznawczej wobec procesów globalizacji w USA, ale kwestie te poddawane są dyskusji także w innych krajach anglojęzycznych. Zagadnienie, które mnie w tym kontekście jednak dużo bardziej interesuje zawiera się w pytaniach: (1) jakie wyzwania i możliwości tworzą owe tendencje globalizacyjne dla polonistyki? Jak również (2) do jakiego stopnia przykłady z literatury polskiej funkcjonują w obiegu badań komparatystycznych, których ambicją jest przedstawienie „wiatowego/globalnego przekroju „literatury dla (całej) planety” – by posłużyć się tu zwrotem Wai Chi Dimock z innego kontekstu.³

Jeśli przyjrzymy się uważnie mapie literaturoznawczych studiów porównawczych ostatnich kilku dekad, trudno nie zauważyć, że zdominowane one zostały przez interdyscyplinarność. Tendencja ta wiąże się nie tylko ze zmianą przedmiotu badań, ale także ze zmianą oblicza całej dyscypliny. Modyfikacjom ulega samo pojęcie „tekstu”, a czytelnik tradycyjny staje się coraz bardziej „czytelnikiem ekranowym”, czytającym równocześnie słowa i obrazy. Komparatystyka literacka jako dyscyplina jest też coraz częściej wypierana przez komparatystykę kulturoznawczą.⁴ Widoczne zmiany zachodzą także wobec ujęć metodologicznych, które coraz częściej odchodzą od klasycznych metod filologicznego literaturoznawstwa i ulegają wpływom globalnych ujęć analitycznych o szerszym zakresie. Wśród dość powszechnych w komparatystyce paradygmatów badawczych znajdują się studia

Age of Globalization, 2006) pod red. H. Saussy. Pełna dokumentacja źródeł cytowanych w przypisach podaję w bibliografii końcowej.

² Zob. pytania na s. 18-19 w artykule G. Gunn'a, *Introduction: Globalizing Literary Studies*. Nieco odmienne podejście do literackich procesów globalizacji ilustruje artykuł Baucom'a pt. *Globalit, Inc. ...* Por. też inne teksty zamieszczone w tomie „PMLA” 2001, nr 116.1.

³ Wprawdzie autorka nie ma ambicji, jakie jej tu podstępnie przypisuje, ale jej rozważania w artykule *Literature for the Planet* skupiają się na analizie takiego odczytania tekstu literackiego, które pokonałoby granice przestrzenne i czasowe. Posługując się przykładem Mandelsztama czytającego Dantego, Dimock zastanawia się nad zjawiskiem różnych odczytań *Boskiej komedii* w zależności od kulturowych kontekstów. Artykuł ten jest w pewnym stopniu kontynuacją jej wcześniejszych rozważań do literackim przekazie ustnym na przestrzeni historycznych dziejów. Por. *A Theory of Resonance*.

postkolonialne (*Postcolonial Studies*), z uwzględnieniem Lyotardowskiej koncepcji „wielkiej narracji”, studia genderowe oraz queer studies, jak również studia o tożsamości (*Identity Studies*) i studia o performatywności (*Performance Studies*). W ostatnich dekadach ubiegłego stulecia rozwinęły się także studia o pamięci (*Memory Studies*), które występują często w odniesieniu do zjawiska nazwanego przez Waltera Ong’a „oralność wtórna”⁵. „Oralność wtórna” to nie tylko powrót do tradycji przekazu ustnego, ale przede wszystkim przywrócenie tej tradycji statusu równoważności wobec przekazu pisemnego. Wątkiem tu modyfikacje metodologiczne, skupiające się na tym jak „odczytywać” przekaz ustny, którego wartość przez kilka wieków cywilizacyjnego rozwoju ignorowano. Do tej pobieżnej listy orientacji badawczych dołączyłbym również eko-krytykę (*eco-criticism*), która łączy krytyczno-literacką z nurtem ekologicznym i której ciekawą odmianą stanowi eko-feminizm (*ecofeminist philosophy*)⁶. Fikcyjna krytyka (*ficto-criticism*) bierze swój początek w pisaniu twórczym i refleksji krytycznoliterackiej to kolejna bardzo prężnie się rozwijająca w ostatnich latach orientacja badawcza.⁷ Oczywiście nurty te często na siebie nachodzą, a ich refleksje krzyżują się i uzupełniają. Odnoszą jednak coraz częściej wrażenie, że one dla polonistyki jedyną szansą zaistnienia na globalnej orbicie, bo samo pojęcie „literatur narodowych” i ich wewnętrznych dyskursów poddane jest intensywnej lustracji i to nie tylko w badaniach literatury porównawczej, ale także w sferze uniwersyteckiej infrastruktury. Zwiadczy o tym chociażby liczenie indywidualnych instytutów literatur narodowych w szkołach języków i kultur współczesnych. O ile mi wiadomo, proces ten przybrał siłę w ostatnich dwóch dekadach nie tylko w USA i Wielkiej Brytanii, ale także w innych krajach europejskich.

Bez względu na to, czy tendencje te jako humanistka i polonistka akceptuję, czy te nie, ich istnienie jest niepodważalne, a zatem nie pozostaje nic innego jak wykorzystanie tej nowopowstałej akademickiej konstelacji tak, aby zapewnić polonistyce przetrwanie i dalszy rozwój. Wydaje mi się, że zwrot w stronę wspomnianych wcześniej metodologicznych tożsamości wykorzystania naszej kulturowej specyfiki i przybliżenia jej humanistom nie-polonistom. Pragnę jednak w tym momencie wyraźnie podkreślić, że nie postuluję tutaj dostosowywania polskiej literatury i jej wewnętrznej tradycji do narzędzi analitycznych

⁴ Ciekawe uwagi o potencjalnych zagrożeniach i możliwościach obu tych nawzajem przenikających się dyscyplin proponuje M. Bérubé w artykule *Cultural Studies and Comparative Literature?*

⁵ Odwołuję się tutaj do pojęcia rozpowszechnionego głównie za sprawą publikacji W. Ong’a *Orality and Literacy* ..., 1982.

⁶ Doskonałym przykładem zastosowania eko-feminizmu wobec polskiej literatury są teksty Justyny Kostkowskiej o poezji Wisławy Szymborskiej. Zob. artykuły podane w bibliografii.

zupełnie jej obcych. Proponowana przeze mnie strategia nie polega na tym, aby polską literaturę przeszukiwać pod kątem obcej metodologii czy ideologii,⁸ bez podstawowej umiejętności czytania. Wychodź raczej z założenia, że teksty analizowane i dyskursy je analizujące nawzajem się kształtują i wzbogacają; podejmuj ze sobą dialog w układzie partnerskim, a nie poddańszym, w którym teksty literackie dominowałyby nad metodą lub metodą nad tekstami. Na przykład, narzędzia analityczne dyskursu genderowego mogą wzbogacić i urozmaicić, jeżeli zastosuje się je wobec polskiej specyfiki i jej odmiennej historii. Polski paradygmat lokalny wprowadza fascynujące komplikacje do utartych szablonów, które tendencyjnie dzielą sferę genderowych zachowań na „prywatną i publiczną”. Dla polonisty-filologa nie jest żadną tajemnicą, że ten ortodoksyjny podział dominujący refleksji ‘zachodniej’ nie da się utrzymać, gdy analizie poddana jest polska literatura okresu rozbiorów czy też politycznych reżimów, ponieważ prezentowane w niej sfery działań prywatnych i publicznych w ramach podziemnej działalności nielegalnej [ci]le na siebie nachodziły. Uzupełniając i modulując się nawzajem, nie były one przy tym ani jednoznacznie męsko-centryczne ani kobieto-centryczne.⁹

Z drugiej jednak strony język ‘zachodniego’ dyskursu genderowego pozwala ujawnić wiele mechanizmów w polskim kontekście, których nie sposób byłoby dostrzec i nazwać bez wcześniejszych terminologicznych i merytorycznych ustaleń tej metodologii. Obserwacje te potwierdza wiele opublikowanych studiów, których charakter porównawczy pomaga zrozumieć naturę omawianego zjawiska, tak w polskim jak i szerszym kontekście.¹⁰ A zatem ideałem jest tu wspólna partnerska wymiana z obustronnymi zyskami. Jak łatwo się domyśleć, ideał ten jest dość trudnym wyzwaniem, ponieważ wymaga biegłej znajomości obcych języków, kultur i ich naukowych dyskursów, na poznanie których potrzeba długich lat studiów i przemyśleń.

W związku z kompleksowością tego ideału dla zwolenników „szybkich zysków akademickich” kryje on wiele pułapek. Oto przykład jednej z nich: anglojęzyczni studenci obeznani z metodologią postkolonialną mają tendencje do przenoszenia jej ustaleń w sposób

⁷ Znane mi przykłady fikto-krytyki przypominają zmodyfikowaną wersję krytyki impresjonistycznej jak uprawiał Jean Starobinski.

⁸ Sformułowania takiego użył Bogdan Czaykowski w rozmowie z Adamem Czerniawskim. Zob. M. Rabizobirek, red. *O poezji, nostalgii, krytykach i kryteriach rozmawiają Bogdan Czaykowski i Adam Czerniawski*, s. 148.

⁹ Na potencjał doniosłości polskiej odmienności w ramach szerszego dyskursu genderowego wskazywał H. Filipowicz w artykule *Przeciwko literaturze kobiecej*. Myślę, że badaczka szerzej w tekście z 2006 roku *The Wound of History: Gender Studies and Polish Particulars*.

¹⁰ Zwiadczy o tym m.in. prace H. Filipowicz o polskim dramacie *Othering The Kociuszkos Uprising...* oraz *Gender in Polish Drama...*, jak również artykuł M. A. Packalén *The Polish Mother Figure on Trial*

do mechanicznego i uproszczonego na nowo poznawanego i badanego rejonu obszaru postkomunistycznego, trochę na zasadzie wytrycha, którym można otworzyć wszystkie drzwi. W sytuacji takiego mechanicznego przeniesienia nie dochodzi ani do prawdziwych badań, ani do prawdziwych odkryć, ale do paradoksalnych wniosków, które powielają przewidywalne konkluzje będące w istocie obserwacjami zdefiniowanymi wiele lat wcześniej w odniesieniu do zupełnie innego kontekstu kulturowego. Oczywiście fałszywość owych 'konkluzji' można nie zauważyć generalista-globalista jeżeli nie ma profesjonalnej kompetencji o badanym regionie, a o takiej kompetencji w epoce badań globalizacyjnych zdaje się być coraz trudniej. Nie ulega wątpliwości, że ogólnie pojęta de-kolonizacja i de-sowietyzacja wiele rzeczy, ale podobieństwom tym towarzyszą bardzo znaczące różnice, których badacz-slawista nie może zignorować jeżeli nie chce być pomówiony o brak intelektualnej uczciwości i profesjonalnej wiedzy.¹¹

Badania porównawcze stosujące globalne metodologie wobec „lokalnych” zjawisk często stają w obliczu opozycji kluczowej dla całego zjawiska globalizacji. Jest nią słynna dychotomia „globalny” versus „lokalny”. Jej największym wyzwaniem jest takie wyważenie obu elementów, aby przyniosło ono korzyść zarówno jednej, jak i drugiej stronie. Neologizmy takie jak „glokalność” (*glocality*), „glokalizm” (*glocalism*), „glokalny” (*glocal*), które coraz częściej pojawiają się w pracach literaturoznawczych również świadczą o desperackich próbach stworzenia swego *modus vivendi* wobec tych jakże często niwelujących się nawzajem tendencji.¹²

Optymizmem jednak nastroja wiele istniejących kompetentnych opracowań dotyczących polskiej literatury i kultury, które zainspirowały wspomniane wcześniej ujęcia metodologiczne o globalnym zasięgu.¹³ Problem jednak w tym, że istnieją one wyłącznie w obrębie studiów slawistycznych, a jeżeli slawistyka pojawia się w szerszych ujęciach komparatystycznych, wówczas dominują odwołania do literatury rosyjskiej.¹⁴ Zjawisko to

¹¹ Ciekawych przykładów dostarcza porównanie dwóch rozpraw książkowych korzystających z ustaleń krytyki postkolonialnej i dotyczących szeroko rozumianej kultury śródziemnoziemskiej. Por. *Trubadurzy Imperium*, 2000 E. Thompson i *Niesmowit Śródziemnoziemski*, 2007 M. Janion.

¹² Znamienne pod tym względem są takie tytuły jak *Global fantasy-glocal imagination* (artykuł D. Riemenschneidera o anglojęzycznym pisarstwie Maurów w Nowej Zelandii) albo *Localism, Globalism, or Glocalism?* stanowiący podrozdział artykułu N. Wang o globalizacji w chińskiej komparatystyce. Inny przykład to konferencja pt. *Glocal Imaginaries: Writing/Migration/Place* planowana na wrzesień 2009 roku przez Lancaster University w Wielkiej Brytanii.

¹³ Czytelnika zainteresowanego pełniejszą bibliografią takich prac w obu językach odsyłam do bibliograficznego Appendixu w moim artykule *Navigating the New Landscape...*

¹⁴ Znamienne pod tym względem jest artykuł BC. Emerson *Answering for Central and Eastern Europe* w tomie *Comparative Literature in an Age of Globalization* pod red. H. Saussy, s. 203-211. Chociaż tytuł artykułu wyraźnie sugeruje zwrócenie uwagi na Europę centralną i wschodnią, poza wzmiankami o takich pisarzach jak Milan Kundera i Tadeusz Konwicki, uwaga badaczki koncentruje się na prezentacji najnowszych prac

dotyczy zresztą nie tylko polonistyki, ale także literatur innych krajów byłego bloku socjalistycznego. Na fali krytyki postkolonialnej uwaga anglojęzycznych komparatystów skupia się przede wszystkim na literaturach byłych kolonii, które stanowią prawie klasyczny kontr-kanon w antologiach literatury [wiatowej i programach komparatystyki akademickiej].¹⁵ Wprawdzie na podobieństwa między specyfiką literatury (post)kolonialnej i (post)komunistycznej zwracali uwagę tacy postkolonialni badacze jak Edward Said, Gayatri Chakravorty Spivak, David Chioni Moore oraz tacy sławiący jak Clare Cavanagh, Izabela Kalinowska, Ewa Thompson i inni,¹⁶ ale refleksja naukowa nad tym zagadnieniem nadal funkcjonuje w dwóch różnych obiegach: albo o porównania „Pierwszego” i „Trzeciego (postkolonialnego) Zwiata” albo porównania wewnątrz „Drugiego Zwiata” (jak określa się często Rosję, byłe republiki i nowoczesne kraje unijne). Innymi słowy, kraje, które oddzielał kiedyś mur berliński, pozostają oddzielone, nie istnieją w [wiadomości] komitetów redakcyjnych anglojęzycznych czasopism i publikacji zbiorowych o optyce globalizacyjnej, ambicjonalnie pokazujących światowy przekrój różnych literackich zjawisk.

Oczywiście zadaniem prawie niemożliwym jest tak zestawienie antologii literackie i krytyczne, aby znalazły się w nich miejsce dla wszystkich literatur [wiata, chociaż nie wykluczone,] w doba publikacji elektronicznych zici kiedyś i takie marzenie. Na razie jednak nie sposób tak wydać antologii literatury [wiatowej,] aby nie obraziło co najmniej połowy ludzkości; trzeba proponować jakieś granice i dokonywać trudnych wyborów, w konsekwencji których nieuchronnie pomija się jeden obszar kosztem drugiego.¹⁷ Co jednak

rosyjskiego filozofa kultury Mihaila Epsteina, który od roku 1990 wykłada na Emory University w Stanach Zjednoczonych.

¹⁵ Terminu kontr-kanon wobec literatur byłych kolonii i tzw. literatur „Trzeciego Zwiata” użył Damrosch w artykule *World Literature in a Postcanonical, Hypercanonical Age*. Zob. Saussy, s. 43-53. Oprócz kategorii hiper-kanonu i kontr-kanonu, Damrosch utworzył także i trzeci kategorię kanon-cień (*shadow canon*, s. 45). Wbrew złudnym nadziejom czytelnika nie-amerykańskiego, kanon-cień dotyczy lektur białych cieniem tytułów literackich analizowanych na wydziałach komparatystyki poza USA, ale prac anglojęzycznych mistrzów pióra, których popularność obecnie zmalała, schodzić w cień Związków literatur słowiańskich (poza literaturę rosyjską) nie jest tutaj w ogóle brany pod uwagę.

¹⁶ Punktem kulminacyjnym tych rozważań wydaje się być forum dyskusyjne *Are We Postcolonial? Post-Soviet Space*. (Czy jesteśmy postkolonialni? Przestrzeń po-sowiecka) zorganizowane na konferencji AATSEEL w 2005 r. Zaproszona do wzięcia w nim udziału Gayatri Spivak rozpoczęła dyskusję od pytania: „Are You Postcolonial? To the Teachers of Slavic and Eastern European Literatures.” Referat wyjątkowy Spivak i repliki autorstwa takich sławistów jak Nancy Condee, Harsha Ram i Vitaly Chernetsky zostały wydrukowane w „PMLA,” Maj 2006, vol. 121, s. 828-836. O kraje „Drugiego Zwiata” w anglojęzycznym dyskursie postkolonialnym upomniała się Spivak wcześniej w wykładzie z 2000 roku pt. *Death of a Discipline*. Wykład ukazał się drukiem w roku 2003. Zobacz także artykuł Skórczewskiego i bibliografię tamże.

¹⁷ Ciekawego materiału do przemyśleń dostarczają tu kolejne antologie literatury [wiatowej Nortona oraz Harper-Collina. W ostatnim szóstym wydaniu *Norton Anthology of World Literature* (red. Sarah Lawall, University of Massachusetts, 2001-2002) po raz pierwszy pojawił się przykład polskiej literatury. Jest nim zamieszczone w ostatnim szóstym tomie opowiadanie Borowskiego, *Proszę państwa do gazu* w tłumaczeniu Jadwigi Zwolskiej.

zrobi• z poj•ciem *Weltliteratur*, która od czasów Goethego inspiruje i prowokuje (by nie powiedzieć• ‘prze[laduje’) badaczy literatury porównawczej?

O tym jak nadal |ywe jest to pytanie, [wiadczy zbiór esejów amerykańskiego komparatysty David’a Damrosch’a pt. *Czym jest literatura [wiatowa? (What is World Literature?)*. Autor wychodzi od razu z zaB|enia, |e literatura [wiatowa nie jest nieskoDczonym i nie daj•cym si• ogarn•• kanonem tekstów wszystkich krajów [wiata. Wyja[nia równie|, |e w dyskusji akademickiej literatura [wiatowa nie musi by• skazana na dezintegracj• do jakiej miaB|by doprowadzi• zestawienie popadaj•cych w konflikt ró|norodnych tradycji narodowych; nie musi te| by• wchB|ni•ta przez •biaB|y haB|s• (*white noise*), sugeruj•cy eurocentryczny dyskurs oparty na globalnym pustostłowi (*global bubble*). Dla Damrosch’a kwintesencja *Weltliteratur* zasadza si• na tym jak ró|ne teksty funkcjonuj• w [wiatowym obiegu i jak s• czytane. Innymi sB|wy, do kogo docieraj• i co znac• dla czytelnika konkretnego, a nie idealnego.

Rozwa|ania autora oscyluj• nie tylko wokół tego, jakie utwory si• czyta i tłumaczy, ale tak|e kto i co decyduje o ich dystrybucji. Nadmienia on przy okazji ironicznie, |e obowi•zuj•cy kiedy[na pewnych obszarach literackiej mapy ‘realizm socjalistyczny’ został zast•piony ‘realizmem marketingowym• o globalnym zasi•gu. Podkre[la cz•sto my[|, |e ró|ne s• odczytania tekstu w ró|nych obszarach kulturowych i |e ro|norodno[ci mechanizmów decyduj•cych o tych odczytaniach nie da si• zdefiniowa• ani przewidzie•. Tez• t• ilustruj• poszczególne rozdziaB|y po[wi•cone historii dystrybucji i odczytaD m.in. takich utworów jak: *Gilgamesz*, cykle poetyckie Azteków, mistyczne pisma Mechtildy von Magdeburg, nowe tB|maczenia i opracowania Kafki, powie[• przekazu ustnego gwatemalskiej Indianki Rigoberty Menchú, powie[• leksykalna Milorada Pavi•a *Słownik chazarski* i inne. Damrosch dokB|da wiele staraD, aby przekona• czytelnika, |e analizowane przez niego teksty s• nie tylko wielokulturowe (co znaczy ro|nie odczytywane w ró|nych kulturach), ale tak|e wieloepokowe, przez co podkre[la zaniedbanie literatur dawnych w my[|li komparatystycznej. Znamienne jednak jest to, |e ogólnym rozwa|aniom autora towarzyszy wielka dbaB|• o szczegóB|okalny, o indywidualny sposób czytania tekstu i – co bardzo wa|ne w tym kontek[cie – nie tylko oryginaB|, ale tak|e jego przekB|adu. Mówi•c krótko, liczy si• nie tylko ILE i CO, ale to JAK czytamy.

Podkre[laj•c walory danego utworu i naszej indywidualnej lektury, Damrosch przekonuje czytelnika, |e wchodz•c w nowy kontekst kulturowy „nie wystarczy widok lasu, musimy w nim rozpozna• poszczególne drzewa”. Swój wielopoziomowy wywód prowadzi tak, aby przekona• adresata, |e „literatura [wiatowa jest literatur•, która zyskuje w

tłumaczeniu, bo jest ni• przede wszystkim •sposób czytania (tak| e w tłumaczeniu), który pozwala na stworzenie zwi•zku (*distant engagement*) ze [wiatem pozostaj•cym poza zasi•giem miejsca i czasu, w którym | yjemy”.¹⁸ Innymi s•bwy, paraj•c si• literatur• [wiatow• mamy do czynienia z utworami „zakorzenionymi lokalnie, ale w•druj•cymi translokalnie”.¹⁹ Znamienne jest w całym tym toku rozumowania odej[cie od my[lenia w kategoriach „artystycznych warto[ci” nie dlatego, | e si• nie liczy, ale dlatego | e s• modulowane przez mas• ró|norodnych czynników, pozostaj•cych do tej pory poza zasi•giem badawczej refleksji. Ju| dawno zauwa|ono, | e tzw. •warto[• artystyczna” jest poj•ciem historycznie zmiennym i na dobr• spraw• niedefiniowalnym, cho• wszyscy si• na ni• powo|ujemy. Przyjrzyjmy si• zatem tym czynnikom - zdaje si• twierdzi• autor - które do tej pory były w badaniach pomijane, bo mo|e one w|nie uzmys|owi• nam co| wa|nego.

Co zatem u[wiadamiaj• czytelnikowi tego typu dociekania o literaturze [wiatowej? Chyba najbardziej to, jak wa|na jest otwarto[• na inno[• i potrzeb• dialogu, gotowo[• poznania innego [wiata i poznania [wiata innych ludzi, innych definicji tego, co uchodzi za „ponadczasowe” i „uniwersalne”. Zamiast l•ku o utrat• w|snej autentyczno[ci, wywód ten dominuje otwarto[• poznawcza, która skupia si• na warto[ci samego doznania estetycznego, prze|ycia •inno[ci• w jego jak najszerszym i najg|bszym rozumieniu. Tak poj•ty utwór literacki, nale|•cy do innej kultury ni| nasza dostarcza poznawczego tlenu i inspiruje my[li, które nie zrodzi|yby si• w klaustrofobicznym klimacie jednorodno[ci. Wydaje mi si•, | e translokalna w•drówka tekstów to wielka zaleta globalizacji. Pytanie, które mnie jednak w tym kontek[cie bezustannie nurtuje to: dlaczego jedne teksty ‘podró|uj•’ lepiej, a inne gorzej i od czego to zale|y?

Z podró|owaniem tekstów i twórców wi•|e si• kolejne wyzwanie, jakie stawia komparatystyce i polonistyce pisarstwo wielokulturowe w troch• innym rozumieniu ni| u|ywa tego terminu Damrosch. Rozwa|aj•c sytuacj• literatur narodowych po roku 1989, Dubravka Ugrešič nazwała ten rodzaj pisarstwa „literatur• szarej strefy”.²⁰ Inni krytycy stosuj• termin „transkulturowo[•• lub •wielokulturowo[•”, poniewa| powstaje ono ze zderzenia wielu kultur, cz•sto w migracyjnej strefie, któr• symbolicznie mo|na by nazwa• „trzeci• przestrzeni•”. Reprezentuj• j• autorzy, którzy czerpi• inspiracje z utworzonego przez

¹⁸ Zob. przede wszystkim rozdział ostatni *World Enough and Time*, s. 281-303.

¹⁹ Zwrot zapo|yczny przez Damroscha od Vilashini Cooppan. Damrosch, op.cit, s. 22.

²⁰ Zob. podrozdział *The grey zone of literature* w zbiorze esejów D. Ugreai• *Nobody's Home*, s. 172-176.

siebie kulturowego obszaru „pomiędzy”, często pomiędzy [wiałem urodzenia a [wiałem przebywania, nie jest więc to przestrzeń, która ma odpowiednik terytorialny. Stanowi raczej obszar [wiadomości kulturowej, którego warto stworzyć co najmniej dwie różne kultury (bo może ich być więcej) i co najmniej dwa różne języki, aby spotkać się w [wiece „trzeciej wartości”.

Literatura, o której tu mowa nie jest tym samym co literatura emigracyjna, uchodząca czy diasporyczna²¹, bo nieco inne są warunki, jakie ją stworzyły. Jedną z dziedziczonych kultur mogła być przekazana wraz z językiem w warunkach domowych, a zatem pisarze „trzeciej przestrzeni” nie doświadczają nostalgii w rozumieniu klasycznym, obce jest im pragnienie powrotu do „kraju swego”, bo albo go nie pamiętają albo za nim nie tęsknią. Niektórzy z nich nie czują się „w domu” w kraju, w którym mieszkają, ale też nie mają specjalnej potrzeby, aby z niego wyjechać; trwają w [wiece „pomiędzy”, w swoistym zawieszeniu. Jest to sfera artystycznej twórczości, która wymyka się klasyfikacjom narodowościowym, albo inaczej: kwestia narodowej przynależności jest tu często kwestią sporną i trudną do jednoznacznego zdefiniowania.²² Twórcy ci są zarówno pisarzami jak i czytelnikami interkulturowymi. Jest wśród nich spora grupa autorów, którzy w różny sposób nawiązują dialog z polskością, negocjują jej obecność we własnej twórczości i w języku w którym piszą, nie waloryzując jej w sposób jednoznacznie dodatni lub ujemny. Właściwie to więcej ich dzieli niż łączy, bo ich indywidualne losy i procesy twórcze, podobnie jak i języki, w których tworzą są bardzo różnicowane. Mimo to jedną rzecz wydają się mieć wspólną: ponieważ tak trudno określić ich przynależność narodowo-kulturową, nie ma dla nich zazwyczaj miejsca w istniejących programach akademickich.

Postulat włączenia pisarzy polsko-amerykańskich do programu polonistyki wysunęła Halina Filipowicz, podsuwając myśl o różnych literackich wyobrażeniach amerykańskich.²³ Takie zajęcia – proponuje Filipowicz – mogłyby nosić nazwę „American ImagiNations” (kluczowe jest tu ujęcie liczby mnogiej) i mogłyby być czytane paralelnie z innymi np. polskimi utworami o podobnej tematyce w zależności od poziomu i programu danej grupy. W dobie, w której zainteresowanie polonistyką na [wiece (wbrew pozorom i naszym oczekiwaniom) wcale nie wzrasta, propozycja włączenia tego typu „transkulturowej

²¹ Ciekawą refleksją nad diasporyczną literaturą niemiecką (i turecko-niemiecką) jaka powstała w USA stanowi studium A. Seyhan pt. *Writing Outside the Nation*, 2001. Por. także prace takich autorów jak I. de Courtivron, K. Marciniak i R.L. Walkowitz.

²² Inne stanowisko w tej kwestii zajmuje O. Weretiuk, która bardzo stanowczo podkreśliła konieczność identyfikacji narodowej pisarzy pogranicza i ich dzieł. Zob. *To/samość literatury narodowej w epoce globalizacji*. Por. też artykuł M. Jakubczak.

²³ Zob. artykuł Filipowicz *What Good are Polish Literary Studies in the United States?*

literatury” do programów akademickich jest w moim przekonaniu bardzo atrakcyjna. Polsko-amerykańscy pisarze, tacy jak Anthony Bukoski, Stuart Dybek, Gary Gildner, Suzanne Strempek-Shea, którzy znaleźli się na liście Filipowicz, to tylko jedna odmiana omawianego tu zjawiska transkulturowości (czy też wielokulturowości). W programie slawistyki (polonistyki?) australijskiej mogliby się na przykład znaleźć tacy pisarze jak Ania Walwicz, Peter Skrzynecki, Tad Sobolewski, Barbara Schenkel, czy też Maria Lewitt.²⁴ Zaś w Wielkiej Brytanii Lisa Appignanesi, Adam Czerniawski oraz (do pewnego stopnia) Eva Hoffman. Zjawisko to nie ogranicza się bowiem do literatury polsko-amerykańskiej, czy też pisarstwa transkulturowego zabarwionego polskością i powstałego w różnych krajach po roku 1989 – swoją drogą – ciekawie ilustrują powieści Evy Stachniak, mieszkającej w Kanadzie.

Wczyłbym do takiego programu również polskie piśmiennictwo diasporyczne, które wymyka się tradycyjnej definicji literatury emigracyjnej – jak np. utwory Henryka Grynberga²⁵ lub wybrane teksty Mariana Pankowskiego. Czy jeszcze inny przykład: w nawiązaniu do historii londyńskiej grupy Kontynenty, Bogdan Czaykowski używał terminu „wymarodowieni międzynarodowcy”, a sam o sobie mówił, że jest „ziemcem”, podkreślając fakt, że istotna dla twórcy jest nie narodowość, czy kraj zamieszkania, ale język (lub języki) z odpowiednim zapleczem kulturowym. Grupa *Kontynenty* – jak podkreśla jej były uczestnik Adam Czerniawski – tworzyli bowiem poeci, którzy wyjechali z kraju niczego w nim nie zostawiając, a więc nie mieli się w etosie literatury emigracyjnej wyznaczonej losem Gombrowicza, Miłosza, czy byłych Skamandrytów (Wierzyńskiego, Lechonia). Z tego m.in. powodu ich twórczość bardzo długo nie trafiała do antologii, akademickich monografii oraz uniwersyteckich programów. Mam nadzieję, że trendy globalizacyjne pojawiające się stopniowo w polonistyce ułatwią im zaistnienie zarówno w ogólnym obiegu czytelnickim, jak i w myśli badawczo-krytycznej, bo ich twórczość wydaje się być pełna wnikliwych informacji dotyczących transkulturowości i tak różnorodna, że wystarczy na kilka pokoleń badaczy w różnych częściach świata.

Na inną grupę twórców, mieszczących się w „literaturze transkulturowej”, choć przez lata (a czasem i wieki) uznawanych za przedstawicieli „literatury polskiej”, zwróciła uwagę

²⁴ Ania Walwicz doczekała się w Australii księgi o własnej twórczości (Zob. A. Brewster, *Literary Formations...*), ale o ile mi wiadomo żadna z jej prac nie ukazała się po polsku. Przykłady piśmiennictwa pozostałych autorów są zamieszczone w antologii *Joseph's Coat* opublikowanej w 1985 roku pod redakcją P. Skrzyneckiego.

²⁵ O odmiennej specyfice tekstów Grynberga w kontekście literatury emigracyjnej pisał Filipowicz w artykule *Beginning to Theorize...*, podkreślając potrzebę rekonceptualizacji samego terminu *émigré literature*.

Kwiryna Ziemba w swoim krakowskim wystąpieniu o komparatystyce wewnętrznej. Autorka zauważyła, że

„Literatura narodowa okazuje się w jakimś stopniu multinarodowa, a my wszyscy, którzy ją dziedziczymy i w niej się odnajdujemy, jesteśmy mieszadkami, jak bohaterowie powieści Teodora Parnickiego, przekonanego, że kondycja mieszadka określa ludzki los. Zdaję sobie jednak sprawę, że historia literatur rozwijających się na ziemiach naznaczonych przez kulturę polską wespół z innymi kulturami byłaby opowiadana inaczej przez badacza z Polski, a inaczej z Niemiec, z Litwy, z Białorusi, z Ukrainy, z Rosji, z Izraela, z Czech, czy z Holandii. Aby móc stworzyć taką historię, która umiałaby zobaczyć wkład, rację, chwałę i hańbę, radości i cierpienia, przyjazne zwierzki oraz lęki i nienawiści wszystkich stron oddziałujących na siebie w pewnym polu sił powinniśmy pracować wspólnie, uczyć się swoich języków i sposobów myślenia.”²⁶

W tekstach literackich, określanych przez polską krytykę jako „literatura mniejszych ojczyzn”, „literatura kresowa” lub „literatura szkoły gdańskiej” granice wielokulturowości są różne, mniej lub bardziej wyrazne. Często występuje w nich „inność oswojona”, co nie znaczy ujednolicenia, choć takie niebezpieczeństwo w jej odczytaniu zawsze istnieje i podręcznikowa historia literatury polskiej bardzo dobrze je ilustruje. Propozycja Kwiryny Ziembry (zainspirowana badaniami Władysława Panasasa), dotycząca przebadania mechanizmów wieloetniczności i wielokulturowości w literaturze polskiej powstałej w dawnych okresach historycznych, a także przed i po roku 1989, wydaje mi się niezwykle inspirująca i cenna. Wpisuje się ona także w globalną debatę opartą na założeniu, że jednorodność narodowa jest mitem, fantazmatem podtrzymywanym przez zbiorową wyobraźnię, środki masowego przekazu i różne instytucje, które mają moc opiniotwórczą i które podtrzymują określone struktury władzy.²⁷ Odnoszę wrażenie, że wyzwanie „komparatystyki wewnętrznej” może przemówić do wyobraźni młodych polonistów przez swoje podobieństwo do ich własnych doświadczeń w innej wieloetniczności i transkulturowości, które w obecnym globalizowanym świecie raczej będzie się nasilać niż zanikać.

W przebadaniu tych różnych odmian literatury, które w celu terminologicznego uściślenia nazwałabym „literaturą transkulturowych idiomów” widzę też wielki szansa polonistyki w badaniach porównawczych, bo jest to obszar, w którym konieczna jest

²⁶ Zob. K. Ziembka, *Projekt komparatystyki wewnętrznej*, s. 79.

²⁷ W tekście ten rozwijają (lub rozwijali) w swoich licznych pracach m.in. Edward Said, Benedict Anderson, Homi Bhabha, Gayatri Spivak. Tytuł ich kluczowych prac, które mają luźny związek z moim wywodem podaję w bibliografii. Czytelników zainteresowanych problemem szeroko pojętej „inności” w polskiej kulturze, odsyłam do tomu *Studies in Language, Literature and Cultural Mythology in Poland ...* pod moją redakcją, który stanowi ciekawe porównanie z antologią *Inny Inna Inne* pod red. M. Janion et al.

współpraca badaczy z różnymi krajami, władającymi różnymi językami i obeznanymi z różnymi kulturami. Innymi słowami, nasza znajomość lokalnej specyfiki, lokalnego idiomu kulturowego może ocalić polonistykę przed globalną unifikacją i zwrócić uwagę na odmienną i autentyczność jej tradycji i różnorodności kulturowej. Ów powrót do wieloetnicznych korzeni i uwrażliwienie czytelnika globalnego na swoisty idiomatyczny partykularyzm lokalny to również jeden z wielu postulatów wyraźnie podkreślanych przez badaczy komparatystów. Ilustruje go, między innymi, rozdział *Kafka wraca do domu*, w którym Damrosch podkreśla wielojęzyczne i wielokulturowe korzenie wyobrazni Kafki, odchodząc od uogólniających tendencji interpretacyjnych opartych na rozważaniach o ludzkiej kondycji i egzystencjalnej sytuacji człowieka w oderwaniu od lokalnych korzeni.²⁸ Postulat ten nie jest więc żadnym novum, ale oficjalnie rozpoznany i promowany potrzebą zglobalizowanej (choć w przypadku Damroscha) anglojęzycznej komparatystyki.

Zwiadamie w moim wystąpieniu pominięty problem związany z hegemoniczną pozycją języka angielskiego w akademickim świecie, bo jest to zagadnienie tak szerokie i skomplikowane, że wymaga oddzielnego omówienia. Istotne na tym etapie wydaje mi się rozpoznanie, że radykalne potępienie trendów lokalnych, czy też globalnych na dłuższą metę działa przeciwko nam, bo ani monolityczny globalizm, ani skrajny nacjonalizm nie dają nam szans na przetrwanie. Od tego jak odpowiemy na wyzwanie, które stawia przed nami globalizacja zależy przyszłość naszej dyscypliny, a więc mam wrażenie, że warto poświęcić temu zagadnieniu więcej czasu niż robili my to dotychczas.

BIBLIOGRAFIA

Anderson, Benedict, *Imagined Communities*, London, New York: Verso, 2003 [1983].

²⁸ Zob. rozdział *Kafka Comes Home* w: D. Damrosch, op. cit. s. 187-208

- Appadurai, Arjun, *Modernity at Large, Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000.
- Are We Postcolonial? Post-Soviet Space. Forum: Conference Debates.* „PMLA”, 2006, vol. 121, May, pp. 828-836.
- Ashcroft Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin, *Post-Colonial Studies. The Key Concepts*, London and New York, 2006 [2000].
- Baucom, Ian, *Globalit, Inc.; Or, the Cultural Logic of Global Literary Studies*, „PMLA”, 2001, vol. 116.1, s. 158-172.
- Bauman, Zygmunt, *Globalization. The Human Consequences*. Oxford: Polity Press, 1998.
- Bernheimer, Charles, red. *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, Baltimore: The John Hopkins University Press, 1995.
- Bérubé, Michael, *Cultural Studies and Comparative Literature?* „Comparative Literature Studies,” 2005, vol. 42.2, s. 125-129.
- Bhabha, Homi K, *DissemiNation: time, narrative, and the margins of the modern nation*, w: *Nation and Narration*, red. Homi K. Bhabha, London and New York 2007 [1990], s. 291-322.
- Brewster, Anne, *Literary Formations. Post-colonialism, Nationalism, Globalism*, Melbourne: Melbourne University Press, 1995.
- Cavanagh, Clare, *Postcolonial Poland*, „Common Knowledge”, 2004, vol. 10, issue 1, pp 82-92. Polska wersja: *Postkolonialna Polska. Biała plama na mapie współczesnej teorii*, „Teksty Drugie”, 2003, nr 2/3, s. 60-71.
- Clifford, James, *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*, Cambridge, Mass. & London, 1997.
- Crystal, David, *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Dimock, Wai Chee, *A Theory of Resonance*, „PMLA”, 1997, vol.112.5, s. 1060-1071.
- Dimock, Wai Chee, *Literature for the Planet*, „PMLA”, 2001, vol.116.1, s. 173-188.
- Damrosch, David, *What is World Literature?* Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2003.
- de Courtivron, Isabelle, *Lives in Translation: Bilingual Writers on Identity and Creativity*. London: Palgrave Macmillan, 2003.
- Emerson, Caryl, *Slavic Studies in a Post-Communist, Post 9/11 World: For and Against Our Remaining in the Hardcore Humanities*, „SEEJ”, 2002, vol. 46, no. 3, s. 449-464.

- Filipowicz, Halina, *Przeciwko „literaturze kobiecej”*, w: *Ciało i tekst*, red. Anna Nasiłowska, Warszawa: IBL, 2001, s. 222-234.
- Filipowicz, Halina, *Beginning to Theorize ‘Polish Émigré Literature’*, w: *Between Lvov, New York and Ulysses’ Ithaca. Józef Wittlin. Poet, Essayist, Novelist*, red. Anna Frajlich. New York – Toruń: Nicolaus Copernicus University, 2001, s. 225-242.
- Filipowicz, Halina, *Othering the Kościuszko Uprising: Women as Problem in Polish Insurgent Discourse*, w: *Studies in Language, Literature and Cultural Mythology in Poland: Investigating ‘The Other’*, red. Elwira M. Grossman, Lewiston-Queenston-Lampeter: Edwin Mellen Press, 2002, s. 55-83.
- Filipowicz, Halina, *Gender in Polish Drama, or, What’s Good Polish Women like Queen Wanda Doing in Plays like These?*, w: *The Other in Polish Drama and Theatre*, red. K. Cioffi & B. Johnston, seria: „Indiana Slavic Studies”, 2003, vol. 14, s. 93-125.
- Filipowicz, Halina, *What Good are Polish Literary Studies in The United States?* „Slavonic and East European Journal”, 2006, vol.50, no. 1, Spring, s. 117-134.
- Filipowicz, Halina, *The Wound of History: Gender Studies and Polish Particularism*, w: *Poles Apart: Women in Modern Polish Culture*, red. Helena Goscilo and Beth Holmgren, seria: „Indiana Slavic Studies,” 2005, vol. 15, s. 147-167.
- Gunn, Giles, *Introduction: Globalizing Literary Studies*, „PMLA,” 2001, vol. 116, no. 1, s. 16-31.
- Grossman, Elwira M., *Studies in Language, Literature and Cultural Mythology in Poland: Investigating ‘The Other’*, Lewiston-Queenston-Lampeter: Edwin Mellen Press, 2002.
- Grossman, Elwira M, *Navigating the New Landscape for Slavonic/Polish Studies*, w: *Perspectives on Slavic Literatures* red. David S. Danaher i Kris Van Heuckelom, Amsterdam: Uitgeverij Pegasus, 2007, s. 1-25
- Jakubczak, Marzenna, *Między to/samo[ci] lokalną i globalną – rzecz o pluralizmie kultur i kulturze ogólnoludzkiej*, w: *To/samo[ci] i rozdwojenie. Rekonstrukcja* pod red. i ze wstępem Lidii Wiśniewskiej. Bydgoszcz: Akademia Bydgoska, 2002, s. 269-277.
- Janion, Maria; Claudia Snochowska-Gonzalez i Kazimiera Szczuka, red. *Inny Inna Inne. O inności w kulturze*, Warszawa: IBL, 2004.
- Jameson, Fredric and Masao Miyoshi, red. *The Cultures of Globalization*, Durham: Duke University Press, 1998.
- Kalinowska, Izabela, *Exile and Polish Cinema: From Mickiewicz and Slowacki to Kieslowski*, w: *Realms of Exile*, red. Domnica Radulescu. Lanham-Boulder-New York-Oxford: Lexington Books, 2002, s. 107-124.

- Kostkowska, Justyna, *'To persistently not know something very important.'* *Feminist science and the poetry of Wisława Szymborska*, „Feminist Theory”, 2004, vol 5(2), s. 185-203.
- Kostkowska, Justyna, *'The Sense of Taking Part': Feminist Environmental Ethics in the Poetry of Wisława Szymborska*, „Slavonica”, 2006, vol. 12 (2), s. 149-166.
- Lyotard, Jean-Francois, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, tłum. Geoff Bennington i Brian Massumi. Manchester: Manchester University Press, 2005 [1984].
- Marciniak, Katarzyna, *Alienhood: Citizenship, Exile, and the Logic of Difference*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2006.
- Moore, David Chioni, *Is the Post- in Postcolonial the Post in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique*, „PMLA”, 2001, vol. 116. 1, s. 111-128.
- O'Brien, Susie and Imre Szeman, *Introduction: The Globalization of Fiction/the Fiction of Globalization*, „The South Atlantic Quarterly”, 2001, vol. 100:3, Summer, s. 603-626.
- Ong, Walter, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London: Routledge, 1982.
- Packalén, Anna. M., *The Polish Mother Figure on Trial, w: The New Woman and the Aesthetic Opening. Unlocking Gender in Twentieth-Century Texts*, red. Ebba Witt-Brattstrom. Huddinge: Sodertorns hogskola, 2004, s. 205-214.
- Prendergast, Christopher, red. *Debating World Literature* London, New York: Verso, 2004.
- Rabizo-Birek, Magdalena, red. *O poezji, nostalgii, krytykach i kryteriach rozmawiaj• : Bogdan Czaykowski i Adam Czerniawski*. Toronto-Rzeszów, Polski Fundusz, Wydawniczy w Kanadzie, Stowarzyszenie Literacko-Artystyczne „Fraza”, 2006.
- Riemenschneider, Dieter, *Global fantasy-glocal imagination*, „Journal of Postcolonial Writing”, 2005, vol. 41, issue 1, May, s. 14-25.
- Ritzer, George, red., *The Blackwell Companion to Globalization*, Malden-Oxford-Carlton: Blackwell Publishing Ltd, 2007.
- Said, Edward W., *Orientalism*, London: Penguin Books, 2003 [1978].
- Said, Edward W., *Culture and Imperialism*, London: Vintage, 1993.
- Said, Edward W., *Globalizing Literary Studies*, „PMLA”, 2001, vol. 116, no. 1, s. 64-68.
- Saussy, Haun, red., *Comparative Literature in an Age of Globalization* Baltimore: The John Hopkins University Press, 2006.
- Seyhan, Azade, *Writing Outside the Nation*, Princeton: Princeton University Press, 2001.
- Skórczewski, Dariusz, *Od Murzynka Bambo do Hansa Castorpa, czyli co postkolonializm mo/e zaoferowa• poloni[cie,w: Literatura, kultura i j•zyk polski w kontekstach i*

- kontaktach [wiatowych*, red. M. Czermińska, K. Meller, O. Fliciński. Poznań
Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2007, s. 683-694.
- Skrzynecki, Peter, red., *Joseph's Coat. An Anthology of Multicultural Writing*, Sydney: Hale
& Iremonger, 1985.
- Spivak, Gayatri Chakravorty, *The Post-colonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*,
New York and London: Routledge, 1990.
- Spivak, Gayatri Chakravorty, *Death of a Discipline*. New York: Columbia University Press,
2003.
- Steger, Manfred B., *Globalization. A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University
Press, 2003.
- Thompson, Ewa, *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Westport, CT &
London, 2000. Polska wersja: *Trubadurzy Imperium: Literatura rosyjska i kolonializm*.
Kraków, 2000.
- Tomlinson, John, *Globalization and Culture*, Chicago: Chicago University Press, 1999.
- Ugrešić, Dubravka, *What is European about European Literature?* w: *Nobody's Home*, tłum.
Ellen Elias-Bursać. London-San Francisco-Beirut: Telegram, 2007, s. 163-176.
- Walkowitz, Rebecca L., *Cosmopolitan Style: Modernism Beyond the Nation*, New York:
Columbia University Press, 2006.
- Wang, Ning, *Comparative Literature and Globalism: A Chinese Culture and Literary
Strategy*, „Comparative Literature Studies”, 2004, vol. 41.4, s. 584-602.
- Weretiuk, Oksana, *To/samo[• literatury narodowej w epoce globalizacji*, w: *Literatura,
kultura i język polski w kontekstach i kontaktach [wiatowych*, red. M. Czermińska, K.
Meller, O. Fliciński, Poznań Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama
Mickiewicza, 2007, s. 695-704.
- Wise, Macgregor J., *Cultural Globalization. A User's Guide*. Malden-Oxford-Carlton:
Blackwell Publishing Ltd, 2008.
- Ziemia, Kwiryna, *Projekt komparatystyki wewn•trznej*, „Teksty Drugie”, 2005, nr. 1/2, s. 72-
82.